

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, Любомир ХАХУЛА

ПІД ПИЛЬНИМ НАГЛЯДОМ ДЕРЖАВИ: ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА СПІЛЬНОТА В “НАРОДНІЙ” ПОЛЬЩІ
(Halagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce 1944–1970 / I. Halagida. – Warszawa, 2013. – 518 s.)

У XIX ст. – першій половині XX ст. Греко-Католицька Церква (ГКЦ) стала для українців, подібно Римо-Католицькій Церкві (РКЦ) для поляків, консолідаційним чинником, підтримуючи національно-державницькі ідеї, виконуючи велику просвітницьку та благодійну роботу. Водночас із встановленням комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи в другій половині 1940-х років ГКЦ, як й інші християнські конфесії, опинилася перед загрозою ліквідації. Коли в УРСР рішенням неканонічного Львівського “собору” в березні 1946 р. радянська влада ліквідувала ГКЦ, у Польській народній республіці (ПНР) греко-католицькі громади продовжили діяльність в надзвичайно складних суспільно-політичних умовах.

Особливості становища ГКЦ у ПНР стали предметом дослідження польського історика українського походження, професора Гданського університету та співробітника Інституту національної пам’яті РП (Республіки Польща) Ігоря Галагіди, авторитетного історика греко-католицької спільноти повоєнної Польщі (серед іншого й автора біографії духовного лідера греко-католиків у ПНР отця-мітрата Василя Гриника[□]). Актуальність рецензованої праці беззаперечна, адже її тематика охоплює комплекс проблем, пов’язаних з особливостями релігійно-місіонерської діяльності греко-католицького духовенства в умовах номенклатурно-партійного тиску, що є важливим для розуміння етноконфесійних аспектів громадсько-політичного життя поляків та українців у XX ст.

Появі монографії передувало ретельне вивчення польських та ватиканських архівних матеріалів. Це стало можливим зокрема і завдяки постанові міністра культури і національної спадщини РП Міхала Уяздовського від 2000 р. про відміну 30-річної заборони на доступ до архівів ПНР та її правлячої Польської об’єднаної робітничої партії (ПОРП). Тоді ж новоутворений Інститут національної пам’яті Польщі отримав велику кількість документів комуністичного партійного апарату. У роботі Ігор Галагіда проаналізував також документи з Архіву Примаса Польщі Стефана Вишинського, архівів Гданської, Краківської, Вроцлавської, Опольської дієцезій, греко-католицьких архівозбірок: отців-василіан у Варшаві, Перемишльсько-Варшавської дієцезії, архівів УГКЦ та Генеральної курії отців-василіан у Римі, архіву-спадщини Йосифа Сліпого тощо.

Дослідження І. Галагіди побудоване за хронологічно-проблемним принципом, доповнене розгорнутою бібліографією, іменним та географічним покажчиками, ілюстраціями. Хронологічні межі автор визначив післявоєнним періодом сталінізму й роками перебування на посаді першого секретаря ПОРП Владислава Гомулки. Нижня – утворення Польського комітету національного визволення (ПКНВ) 21 липня 1944 р. і початок впровадження комуністичного режиму в Польщі, що ознаменувалося, зокрема і встановленням нових правил національної й релігійної політики щодо української меншини. Верхня – обумовлена зміною керівництва ПОРП після робітничих протестів у 1970 р. і приходом до влади Едварда Ґєрека. Разом із тим польський історик анонсує появу двох наступних томів про історію ГКЦ у Польщі в 1970–1980-х роках та посткомуністичний період.

У вступі І. Галагіда назвав історію ГКЦ у ПНР своєрідним феноменом без подібних випадків в інших країнах і навів такі аргументи: перебування протягом 40 років у діаспорі на території безбагатовікової закорінені традиції, неприхильне (або щонайменше нейтральне) ставлення найближчого оточення, відсутність формально-правового статусу, ізоляція від безпосередньої єрархії, перебування в центрі непростих відносин між Православною і Римо-Католицькою Церквами, пильний нагляд комуністичного апарату безпеки та державних чиновників. Тому одним із головних дослідницьких завдань для історика стали особливості міжконфесійних відносини греко-католицького духовенства й вірних із римо-католиками і православними.

Феномен релігійності українців у Польщі, на думку автора, полягав й у браку своєї державності, тому Церква була змушена частково перейняти на себе функції не завжди їй притаманні: етноінтеграційну, етноконсолідаційну, збереження і плекання державницької традиції. Це продемонстровано в розділі про становище греко-католиків у Другій Речі Посполитій та роки Другої світової війни, де Ігор Галагіда проводить слушні аналогії ситуації ГКЦ в інших країнах, зокрема у Чехословаччині, греко-католицьке духовенство якої традиційно підпало під русофільські впливи, а частина зазнала мадяризації, що послабило авторитет Церкви на Закарпатті. Розглядаючи структуру ГКЦ, автор порівнює її із РКЦ та вдало доповнює викладений матеріал аналізом суспільно-політичного контексту й польсько-українських конфліктів у міжвоєнній Польщі. У параграфі “Душпастирська, благодійна, освітня та громадська діяльність” проаналізовано складні відносини греко-католицьких і римо-католицьких священників та їх взаємні скарги про “крадіжки душ”, особливо в західних парафіях Львівської митрополії. Крім того, дослідник розвинув тему полонізації лемків, створення за підтримки польської влади Апостольської адміністрації Лемківщини, безпосередньо підпорядкованої Ватикану. Негативу, згідно з І. Галагідою, в українсько-польські стосунки додала акція знищення православних церков на Холмщині та Підляшші в 1938 р., яку засудила греко-католицька єрархія, засвідчивши тим самим єдність українського народу, незважаючи на конфесійну належність.

Автор також проаналізував репресивну діяльність органів влади та силових структур щодо Церкви в післявоєнний період, а також детально розглянув наслідки операції “Вісла” та років сталінського терору, що наповнило його роботу фактографічним матеріалом. Характеризуючи політику польської комуністичної влади як намагання повністю знищити релігійне життя українців, І. Галагіда наголошує

на її спрямованості на тотальний контроль будь-яких виявів діяльності греко-католицьких спільнот. Державний апарат також намагався повністю знищити ГКЦ через арешти, депортації єпископів, репресії проти духовенства, виселення вірних до УРСР або в межах “Вісли”. Греко-католицьке духовенство звинувачували у співпраці з Третім Райхом, підтримці українського націоналістичного підпілля чи в прямій участі у польсько-українському протистоянні на Волині та в Галичині.

Чи не найголовнішою проблемою ГКЦ у повоєнній Польщі, на думку дослідника, став брак священників, що спровокувало частковий відтік вірних до інших Церков, насамперед РКЦ. Проаналізувавши архівні матеріали, І. Галагіда констатував факт вибору вірянами конфесії – римо-католицької чи православної – не в останній момент під впливом прихильного ставлення того чи того священника до греко-католиків. Крім того, для українців, переселених у результаті акції “Вісла” 1947 р. на Північно-Західну Польщу, характерними стали молитви у приватних помешканнях за участі колишніх дяків. Питання переходу українців греко-католиків до західного обряду часто ускладнювало незнання польської мови, а отже, нерозуміння текстів молитов. Натомість нетиповість польської ситуації полягала в тому, що греко-католицьке духовенство не прийняло цілком західний обряд: більшість тимчасово працювала в римо-католицьких парафіях, дехто покинув свій сан, зайнявшись світською діяльністю, окремі продовжували душпарстирську працю у греко-католицькому обряді, часто наражаючись на конфлікт із місцевими латинським єпископатом. Автор робить слушні висновки, що з перших років після акції “Вісла” і до середини 1950-х, незважаючи на всі старання влади, українське середовище потрапило в самоізоляцію, зберігши релігійні традиції, та тим самим зуміло протистояти процесам асиміляції.

Третій розділ монографії хронологічно охоплює період після смерті Сталіна, т. зв. “відлигу”, та час “гомулківської стабілізації”. Дуже важливою є спроба історика, як і в попередніх розділах, висвітлити становище ГКЦ не лише в Польщі, а й в Румунії, Угорщині та, СРСР. Курс “лібералізації” у СРСР, на думку автора, незважаючи на малу ефективність у суспільстві, став для греко-католиків рятівним передовсім завдяки збільшенню кількості духовенства (у 1956 р. із 426 священників на Західній Україні 267 недавно повернулися із заслання). Певні зрушення відбувалися і в інших країнах. Так, у Чехословаччині мала місце спроба легалізації ГКЦ у 1968 р., проте завадила низка адміністративних перешкод. Окремі спільні риси східноєвропейського процесу легалізації ГКЦ І. Галагіда знаходить й на території Польщі, де у квітні 1957 р. греко-католики одержали від влади неофіційний дозвіл на діяльність, однак лише в західній та північній частині країни й з категоричною заборонаю душпарстирства на етнічних українських землях. Ця часткова легалізація стала можливою завдяки відданій позиції кільканадцяти греко-католицьких отців: Миколи Денька, Василя Гриника, Бориса Балака, Павла Пушкарського, Мирослава Ріпецького та ін. Водночас Міністерство віросповідань ПНР як партійна інстанція й надалі формально не визнавало існування окремої церковної структури східного обряду в Польщі, а утворені релігійні осередки не одержали правового статусу парафій; не існувало також вищого духовного навчального закладу для греко-католиків, що узалежило їх від римо-католицького духовенства. У тих воєводствах, де греко-католики не здобули зазначених “привілеїв”, вірні зіткнулися

з низкою проблем і труднощів, передусім пов'язаних із ворожо налаштованим польським населенням.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х років набули інтенсивності контакти ГКЦ із Ватиканом, який в часи сталінізму не міг впливати на становище східноєвропейських греко-католиків та не мав можливості підтримувати контакти з ними, так як це загрожувало неабиякими репресіями місцевому клиру. Проте, за словами І. Галагіди, незважаючи на постійний зв'язок греко-католиків ПНР із Ватиканом, їх визнання і формальну опіку, Апостольська столиця не змогла захистити ГКЦ дипломатичними методами й тому її позицію вважали надто пасивною. Одним із позитивних результатів дипломатичної діяльності Ватикану стало звільнення в 1963 р. із заслання глави Греко-Католицької Церкви митрополита Йосифа Сліпого, який підтримав греко-католицькі громади ПНР та лобював їхні інтереси перед ватиканською адміністрацією. Передчуття змін у становищі греко-католиків у ПНР настало лише в кінці 1960-х років, коли відновила діяльність Перемишльська греко-католицька капітула, а Примас Польщі кардинал Стефан Вишинський призначив у 1967 р. о. Василя Гриника генеральним вікарієм (заступником римо-католицького єпископа) з питань греко-католиків. А уже в 1970 р. відбулася зміна партійного керівництва ПОРП, що призвело й до зміни національно-релігійної політики у ПНР.

Необхідно наголосити, що І. Галагіда провів велику дослідницьку роботу, детально відтворив особливості становища греко-католиків у Польщі, ставлення до них польської комуністичної влади, московського партійного й релігійного центрів, рішення яких впливали на перебіг подій, та Апостольської столиці. Загальний наратив вдало доповнює аналіз суспільно-політичного тла епохи, здійснений на основі широкого кола репрезентативних джерел. Проте залучені до праці джерела, на нашу думку, вартувало б доповнити матеріалами архівозбірки Інституту історії Церкви Українського католицького університету, яка містить понад 2 тис. інтерв'ю, 100 відеоінтерв'ю, 5 тис. фотографій та документів, а також близько 800 музейних експонатів, зібраних і впорядкованих у межах проекту “Жива історія підпілля УГКЦ (1946–1989 рр.)”. Варто звернути увагу й на те, що в назві заявлений період 1944–1970 рр., а майже одна четверта тексту присвячена історії ГКЦ у роки Другої Речі Посполитої та Другої світової війни. Нявні також деякі фактичні помилки (наприклад, мир у Бресті 1921 р. замість мир у Ризі (С. 33), чи “Русалка Дністрова”, опублікована в 1836, замість у 1837 р. (С. 11)). Проте вказані зауваги ніяк не впливають на історіографічну важливість дослідження й авторський внесок у вивчення польсько-українських міжконфесійних та міжнаціональних відносин у ХХ ст. Висвітлені у книзі процеси виживання духовності й релігії в тоталітарному суспільстві, поступової демократизації, що несла відродження і повернення до легального існування церковних інституцій, створюють передумови для необхідності продовження подібних студій у контексті етнодержавних та національно-релігійних процесів у Європі ХХ ст.